

*До разової спеціалізованої вченої ради по
захисту дисертації на здобуття ступеня доктора
філософії у Дніпровському національному
університеті імені Олеся Гончара
49045, м. Дніпро, просп. Науки, 72*

РЕЦЕНЗІЯ

**на дисертацію доктора філософії за спеціальністю 054 – Соціологія
Балійчука Владислава Анатолійовича
«Феномен солідаризму: проактивні стратегії і практики в контексті
українського суспільства»,
рецензента, кандидата історичних наук, доцента, доцента кафедри
політології, соціології та публічного управління Дніпровського
національного університету імені Олеся Гончара
Легези Сергія Валерійовича**

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Дисертаційна робота Балійчука Владислава Анатолійовича присвячена дослідженню феномену солідаризму в українському суспільстві – в аспекті трансформації його в умовах сучасного стану українського соціуму у все більш проактивні форми. Важливим у контексті її актуальності є те, що суто, здавалося б, академічне питання про форми солідаризму (цілком озвичаєне ще за часів класичної соціології) набуває нагальних і нових соціальних сенсів у сучасних українських реаліях, в умовах війни та воєнного стану та, безумовно, потребує підвищеної як суспільної, так і наукової уваги. Ба й більше: принаймні останнє десятиліття тема практик, пов'язаних із солідаризмом, як і сама проблема пошуку спільного вектору соціальних зусиль, що забезпечували б стійкі соціальні зв'язки в українському суспільстві, залишається однією з важливих тем у низці всеукраїнських соціологічних опитувань центральних дослідницьких структур та організацій в Україні.

Незважаючи на достатньо солідний пул досліджень і теоретичних розробок навколо самої проблеми солідаризму, присутніх в соціологічній думці чи не з класичної фази її існування (Г. Спенсер, Е. Дюркгайм, Т. Парсонс) – і навіть

маючи на увазі широту представлення даної проблематики в сучасній соціологічній думці (М. Мафессолі, Дж. Уррі, П. Штомпка тощо), слід відмітити, що важливим є те, що цей феномен, як феномен живий і такий, що активно розвивається, приймає нові, недостатньо досліджені форми – і ці форми мають відношення саме до переходу від реактивних практик до практик проактивних. Сучасний солідаризм, як це цілком усвідомлює автор дисертації, приймає нові – мережеві та гібридні – форми, тож для дослідження його слід брати до уваги не лише систему безпосередніх соціальних інтеракцій, але й сукупність умов такої взаємодії та специфічних технологічних акторів.

Відтак, на рівні даної роботи, важливим стає не лише вихід автора на можливість опису реальної проблемної ситуації (чи то фіксація динаміки форм солідаризму як варіантів практичної діяльності соціальних акторів), але й його намір означити проблему проактивного солідаризму в сучасному суспільстві як простір теоретичного опису в сучасній соціологічній науці з його можливими лакунами, що виникають в точці, коли теорія просто не встигає за різкими соціальними змінами, крізь які проходить суспільство. Фіксація такого роду теоретичних лакун дає – в свою чергу – можливість отримати доволі переконливі пояснення сутності реальної соціальної динаміки, яка може бути описана на рівні матеріалів конкретних соціологічних досліджень.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій. Наукові положення, висновки й рекомендації, що містяться у дисертації та виносяться на захист, є достатньо обґрунтованими. Вони спираються на широку джерельну базу (168 найменувань) та демонструють знайомство автора з актуальними теоретичними дискусіями в даній сфері соціологічних досліджень.

Концептуальна схема дослідження формується через поєднання кількох важливих для сучасного соціологічного знання теорій: акторно-мережевої теорії Б. Латура та Дж. Ло, процесуальної (динамічної) онтології соціального

М. Емірбаєра та реляційної соціології П. Донаті. Формування такого роду теоретичних рамок дає можливість автору забезпечити як достатню теоретичну глибину аналізу так і отримати всебічні можливості опису сучасного моменту існування суспільних систем. До того ж, такий набір теоретичних підходів зумовлений одним з базових авторських положень, на якому базується специфіка опису сучасності (як специфічної форми соціального існування): автор наголошує, що в умовах цифрового суспільства, перехід до якого фіксується у низці досліджень західних соціологів (від М. Кастельса до А. Реквіца), класичні форми солідарності, характерні для модерних суспільств, «втрачають ознаки інституційного обов'язку... і дедалі більше набувають характеру процесуального ефекту взаємодії, що... має динамічний, ситуативний, мережевий характер» (с. 71).

Відтак, на думку автора, використовуючи дані підходи, можливо говорити про зміщення фокусу «з фіксації практик солідаризму на їх інтерпретацію через мережевий аналіз матеріально-семіотичних актантів» (с. 72). Ця методологічна позиція здається максимально цікавою, якщо говорити про актуалізацію практик солідаризму у віртуальному просторі мережевої взаємодії. Одночасно, така методологічна позиція, здається, містить у собі певну пастку: говорячи про «гібридні форми солідаризації» (с.103), що домінують у сучасному українському суспільстві, автор наголошує на тому, що прояв їх у просторі взаємодії все частіше зосереджується у просторі віртуальному; втім, точнішим було б говорити не так про домінування, як про соприсутність віртуального простору реалізації солідаризму та системи реальних контактів безпосередніх соціальних акторів. Бо концептуальна схема механізму сингулярної дії (рис. 1, с. 101), фіксуючи в якості відправної точки пост у соціальній мережі, не враховує, здається, що пост цей – у перспективі соціальної дії – є не початковою, а серединною точкою, він викликається до життя через реальну «офлайн-потребу», фіксація якої потребує

від соціального актора зануреності в систему безпосередніх контактів з іншими соціальними суб'єктами.

Разом із тим, на рівні заявленої в роботі проблематики, використана автором схема здається цілком методологічно актуальною, оскільки дає можливість не лише поставити проблему динаміки форм солідаризму, але й пропонує дієвий інструментарій для фіксації як цих форм, так і практик щодо їхніх реалізацій. Зокрема, поєднання підходів, характерних для реляційної соціології та теорії АМТ дає автору змогу фіксувати особливості як конструювання наративів спільноти (с.117-124), так і досліджувати різновиди проактивних стратегій солідаризму в специфічних умовах війни (с. 173-176).

Слід відзначити й важливість авторського емпіричного блоку, який дозволяє показати, яким чином реалізуються вказані механізми та особливості практик солідаризації в умовах сучасного українського суспільства. Мова іде про три конкретні соціологічні дослідження, які допомагають автору зафіксувати особливості проявів солідаристських активностей. Контент-аналіз повідомлень соціально-комунікаційних груп на платформі Telegram (п'ять Telegram-каналів, 10215 дописів) дає можливість говорити про стратегії та тактики такого роду активностей, глибинні інтерв'ю з волонтерами та громадськими активістами (9 інформантів) – надає можливість фіксувати рефлексивність такого роду практик і нових можливостей у змінних сучасних умовах з боку безпосередніх акторів і ініціаторів процесів солідаризму, а дані загальнонаціонального телефонного опитування населення України методом CATI із використанням технології випадкової генерації мобільних номерів (RDD) (N – 1009) – досліджувати ступінь усвідомлення такого роду змін з боку спільноти. В цілому ж це створює достатньо чіткий образ особливостей досліджуваних процесів в умовах сучасних українських реалій.

Аналіз структури та змісту дисертаційної роботи. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів (9 підрозділів), висновків,

списку використаних джерел (168 найменувань), п'яти додатків, 4 рисунків та 13 таблиць. Загальний обсяг роботи відповідає вимогам до дисертацій рівня доктора філософії.

У першому розділі «Евристичний потенціал соціологічних теорій в дослідженні солідаризму» проведена систематизація теоретико-методологічних підходів до вивчення явища солідаризму. Автор дає опис як самого явища солідаризму, так і низки теоретичних підходів, за допомогою яких це явище описується в соціологічній науці. Одночасно, фіксуються особливості загальних змін умов реалізації солідаризму у нових форматах соціальних контактів і комунікативних практик, що пов'язується із загальними процесами соціального розвитку. Логіка такого роду описів дає автору можливість зафіксувати як методологічні, так і інструментальні рамки своєї роботи, наголошуючи на важливості для нього теорії АМТ і реляційної соціології.

Підрозділ 1.1. дає автору можливість, з одного боку, дати широку панораму теоретичного осмислення феномену солідаризму в соціологічній науці починаючи з часів Г. Спенсера та Е. Дюркгайма, з іншого – вибудовуючи теоретичне обґрунтування для зосередженості на солідаризмі як реляційній реальності (розглядаючи перехід уявлень про солідаризм від структурності до процесуальності, зокрема, зосереджуючись на важливих для роботи теоретичних підходах П. Бурд'є, Ю. Габермаса, Е. Гідденса, Н. Лумана). Цікавим і важливим є й огляд теоретизувань навколо солідаризму українських вчених (І. Салтовського, К. Урсуленко, О. Шевченко, Г. Зеленко та ін.). Підрозділ 1.2. орієнтований на окреслення змін у формах солідаризму в просторі соціальної реальності – головною тут стає авторська ідея про перехід такого роду форм від структурно-інституційних, стабільних і передбачуваних до мережево-плинних, які й можливо описувати, скоріше, за допомогою теорій процесуальності. Це дає можливість в підрозділі 1.3. зафіксувати актуальні для автора методологічні рамки, пояснивши, чому саме поєднання теорії АМТ та реляційної соціології є

найбільш вдалим для розгляду феномену солідаризації в сучасному українському суспільстві.

Другий розділ «Агентність солідаризму в мережевій цифровій соціальності: механізми с(від)творення» є найбільш важливою методологічно та емпірично частиною дисертації, оскільки саме в ньому автор показує, яким чином працює обрана ним методологія та яким чином її можна використати як інтерпретативну рамку для використаного інструментарію конкретних соціологічних досліджень. У підрозділі 2.1. автор показує, яким чином зафіксовані у попередньому розділі зміни в соціальному просторі призводять до переформатування всієї системи активних (і актуальних з точки зору дослідника) форм солідаризації – зокрема, яку роль в цьому грають мережеві платформи. Заслуговує уваги позиція автора щодо визначення спільнот, які виникають на стику реального життя та простору віртуальної взаємодії як «гібридних» – принаймні, це дозволяє розуміти особливості досліджуваних В. Балійчуком соціальних процесів у просторі українського сегменту мережових співтовариств. Підрозділи 2.2 та 2.3 дають можливість автору дослідження показати, яким чином відбувається формування такого роду практик солідаризації та яким чином ми можемо описувати агентність солідаризму, якщо мова іде про процеси, що відбуваються в інфраструктурах цифрової комунікації. Це, безумовно, додає вагу положенням роботи, що описують активності агентів солідаризму в специфічних умовах української реальності (де війна та воєнні дії становлять як загальний фон соціального життя, так і виступають факторами формування специфічних горизонтальних структур взаємопідтримки в українському соціумі).

Третій розділ «Гібридизація форм солідаризму у контексті актуальних реалій українського суспільства» продовжує та розширює проблематизацію солідаризму, на якій автор зосереджувався у попередньому розділі. Зокрема, в підрозділі 3.1 В. Балійчук описує реальні прояви суспільного активізму як такі, що реалізуються в просторі спільнот, які описуються як «гібридні» (чи то такі,

що існують одночасно в безпосередній, фізичній соціальній реальності – і в віртуальному просторі соціальних комп'ютерних мереж). Відповідно, тут можна оцінити релевантність теоретичних можливостей теорії АМТ Б. Латура, яка використовується в якості однієї з методологічних рамок роботи. Важливим також є і використання автором концепції гібридної медіасистеми (с.155-157), оскільки в її межах гібридизація форм солідаризму в сучасному суспільстві отримує можливість більш чіткого опису. Важливим тут стає підрозділ 3.2, в якому досліджується широка палітра символічних і перформативних форм мережевої солідаризації – зокрема тих, що отримують свій розвиток в умовах української реальності, суспільства, яке перебуває у стані війни. Важливим для логіки роботи є і висновок автора про наявність у сучасному віртуалізованому суспільстві (в тому числі – українському) двох режимів соціальної згуртованості: солідарності-переконання та солідарності-видимості (із домінуванням – завдяки своїх ролі в системі соціальних контактів – саме останньої). Підрозділ 3.3 дає можливість зосередитися на поясненні специфіки проактивних стратегій солідаризму (які, за автором, є домінуючими в сучасних умовах) в умовах української реальності. Автор, окрім іншого, проводить і емпіричну верифікацію теоретично описаних практик проактивної солідарності – у межах проведеного загальноукраїнського соціологічного дослідження, що ставило за мету виявлення рівня поширеності різних форм солідарної участі в умовах війни. За допомогою його, автор отримав можливість проаналізувати мотиваційні, ціннісні та комунікативні чинники, які визначають ступінь готовності громадян до колективної дії. До того ж, це надало автору дисертації можливість зафіксувати роль довіри, соціальних мереж і цифро-медійного середовища як інфраструктурних елементів соціальної мобілізації та те, яким чином тут виникають повторювальні поведінкові моделі, що поширюються за межі суто віртуальних контактів на простір офлайн-взаємодії.

Таким чином, аналіз тексту дисертації В.А. Балійчука дає можливість зробити висновок, що рецензована робота є змістовною, матеріал її послідовно викладений згідно із метою, завданнями та планом дослідження. Наукові положення та рекомендації, сформульовані автором, є чіткими та логічними, ґрунтуючись на широкому аналізі існуючої наукової літератури та на послідовному поєднанні теоретичних можливостей низки методологічних концепцій із матеріалами авторських емпіричних досліджень, які послідовно окреслюють проблемну ситуацію, яку розглядає автор, максимально об'ємно.

Оцінка основних наукових результатів та їх новизни. Серед безперечно значущих результатів дисертації слід відзначити побудову дослідницької позиції щодо теоретичного переосмислення солідаризму в реляційній логіці мережевої соціальності із зваженою опорою на теоретичний інструментарій сучасної західної соціології. Запропонована автором концептуальна дослідницька модель, побудована на перетині теорії АМТ та реляційної соціології, є теоретично доцільною та коректною та дозволяє послідовно аналізувати та впорядковувати значний емпіричний матеріал.

Вагомим внеском є виокремлення на рівні практик солідаризму (в умовах нової конфігурації мережевих взаємодій) структури гетерогенних актантів такого роду практик. Звична система суб'єктів і дій, що існує в логіці інституційного підходу, доповнюється, в цьому випадку, необхідністю досліджувати в якості специфічних актантів самі нові технологічні можливості, комунікативний простір мережевих взаємодій і логіку функціонування програмних оболонок, в межах яких відбуваються віртуалізовані контакти між соціальними акторами. Це, безумовно, розширює можливості аналітичного опису соціальної реальності.

Заслуговує фіксації в якості наукової новизни і авторський підхід до розуміння сучасного солідаризму (в тому числі в українському суспільстві) як сукупності проактивних практик, чия проактивність забезпечується в тому числі специфічними формами «мережевої солідарності». Це дає можливість оновити

теоретичну рамку опису соціальних взаємодій в сучасному українському суспільстві, фіксуючи перехід від реактивності до проактивності – а відтак, говорити про формування специфічних «низових» практик, що, в свою чергу, розширює теоретичні можливості для опису таких явищ, як громадянське суспільство тощо.

Цікавим є авторське удосконалення теоретичних описів трансформації форм солідаризації як таких, в яких відбувається перехід від інституційно регульованих ієрархічних моделей до гібридних, мережевих, змінних форм взаємодії: це відкриває додаткові можливості для аналітики особливостей функціонування українського суспільства в умовах тих викликів, із якими воно стикнулося в умовах відкритого воєнного протистояння.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів дослідження.

Теоретичні положення й аналітичне зусилля навколо емпіричних напрацювань дисертаційної роботи суттєво розширюють соціологічне розуміння механізмів трансформації форм солідаризації в сучасному українському суспільстві з урахуванням як глобальних змін (перехід до гібридних форм взаємодії), так і специфіки українських реалій (воєнний контекст і трансформація, наприклад, волонтерського руху). Запропонований автором теоретичний підхід – можливість поєднання теорії АМТ та положень реляційної соціології – є цікавим і продуктивним інструментом, що може бути використаним для аналізу особливостей форм солідаризму та форм його втілення в сучасному суспільстві.

Окремий сенс має й очевидне практичне значення дисертації. У науково-дослідній роботі запропонована автором методологічна стратегія вивчення гібридних практик солідаризму може бути використана для подальшого поглиблення вивчення проактивних практик та їхніх трансформацій у процесах становлення громадянського суспільства. В адміністративно-управлінській сфері теоретичні напрацювання та емпіричні результати дисертації можуть бути використані органами державної влади, громадськими організаціями та

політичними партіями для використання потенціалу проактивних практик солідаризації у формуванні соціально-відповідальної політики та для посилення горизонтальних соціальних зв'язків як на рівні громад, так і на рівні країни в цілому. В освітньому процесі матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані для розробки навчальних дисциплін з соціології політики, соціології громадської думки та курсів, орієнтованих на вивчення громадянського суспільства у закладах вищої освіти України.

Повнота викладу результатів дисертаційного дослідження в опублікованих працях. Основні результати та висновки дисертаційного дослідження відображено у 4 наукових статтях у фахових виданнях України та 3 тезах доповідей на наукових конференціях (загалом 7 публікацій). Статті охоплюють ключові тематичні вектори дисертації: теоретизування щодо феномену солідаризму в сучасній українській науці («Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики», 2023), перехід до логіки гібридної участі та особливості цифрового суспільства («Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences», 2025), перформативні та символічні форми мережевої солідаризації («Грані», 2026), зміни в системі цінностей громадян України зі статусом внутрішньо переміщених осіб («Грані», 2024). Конференційні тези апробують окремі авторські концепти: змінність концепції солідаризму в соціально-гуманітарному знанні, особливості практик, орієнтованих на забезпечення соціальної згуртованості, специфіка акторно-мережевої теорії при аналізі сучасних форм солідаризму.

Аналіз наукових публікацій дає можливість говорити про їхню змістовну відповідність положенням дисертації. Сукупність усіх публікацій відображає результати дослідження, що відповідає вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора

філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44. Це надає автору право публічного захисту дисертації.

Відомості про дотримання академічної доброчесності. У дисертації та наукових публікаціях Балійчука Владислава Анатолійовича порушень академічної доброчесності не виявлено. Дисертаційна робота виконана здобувачем самостійно; всі сформульовані положення і висновки обґрунтовані на підставі власних досліджень з належним посиланням на використані джерела.

Зауваження та дискусійні положення щодо змісту дисертації. Загалом позитивно оцінюючи рецензоване дисертаційне дослідження, необхідно зробити певні зауваження та вказати на дискусійні положення, що можуть бути враховані в подальшій науковій роботі автора.

1. Мало б сенс дотримуватися більш чіткої термінологічної точності у вживанні базових для роботи понять: при загальному розрізненні термінів «солідарність», «солідаризм», «солідарістичний», автор подекуди вживає їх в якості синонімічного ряду, що не є доцільним і може час від часу викликати непорозуміння на рівні аналітичного інструментарію. Також потребувало б подальшого розведення використання терміну «солідаризм» для позначення соціального феномену – і для позначення форм соціальних практик.

2. Потребував би уточнення і авторський погляд на еволюцію форм солідаризму (підрозділ 1.2), оскільки – при всій методологічній важливості даної проблеми – доволі часто мова тут іде не так про зміни соціальної реальності (чи то об'єктивних, зовнішніх по відношенню до дослідника форм і практик соціального життя), як про трансформації теоретичних описів такої реальності в соціологічних експлікаціях. Оскільки ж ця проблема дає можливість ставити саме питання про трансформацію форм солідаризації, про перехід їх від інституціональних до реляційних, фіксація цього переходу на рівні соціальної реальності потребувала б більш чіткого опису.

3. Розглядаючи символічні та перформативні форми мережевої солідаризації та специфіку актантів, що його формують (а ними виступають як

соціальні актори, так і самі технології та логіка функціонування програмних оболонок «місць присутності» соціальних суб'єктів у віртуальному просторі), не слід забувати і про наявність додаткового фактору: зовнішнього контрольно-управлінського контуру, специфічних «правил присутності» на рівні соціальних мереж, які певним чином обмежують варіативність комунікативного зусилля соціальних агентів по формуванню практик солідаризму. Мова іде як про специфічний «мережевий етикет», так і про форми «мережевої цензури», інтегровані в саму структуру соціальних мережевих платформ – в логіці авторської роботи, їх теж слід було б оцінювати в якості додаткових цифрових актантів.

4. Звертає увагу те, що ретельно проаналізовані автором нові форми мережевої солідаризації зосереджені переважно в одному сегменті соціальної активності, а саме в тому, який є одночасно проукраїнським (орієнтованим на збереження української державності та звичних для нас форм соціальності) та умовно провладним (таким, що знаходиться у межах ідеологічної позиції чинної влади). Відтак, за межами дослідження здебільшого залишаються форми та специфіка практик мережевої солідаризації принаймні двох наступних напрямків: 1) національно/державницько орієнтованих, але опозиційних щодо чинної влади та 2) всілякі «негативні» солідаристські тенденції (як то практики спротиву діяльності ТЦК, координація антиукраїнських дій в українському середовищі – якщо говорити про актуальний момент воєнного протистояння, або ж більш широко – різноманітні дії, орієнтовані на встановлення та поширення солідаристських практик у межах консервативної ідеології – «антифеміністичні», «гомофобські», «антиемігрантські» тощо). Аналітика такого роду проявів солідарності в просторі медіадискурсу дозволила б більш опукло та всебічно окреслити особливості формування гібридних форм солідаризму в українських реаліях.

Загалом висловлені зауваження мають переважно рекомендаційний характер, не знижують наукової цінності дисертаційного дослідження і не заперечують його основних положень.

Загалом висловлені зауваження мають переважно рекомендаційний характер, не знижують наукової цінності дисертаційного дослідження і не заперечують його основних положень.

Висновки про відповідність дисертації встановленим вимогам. Таким чином, дисертаційне дослідження є самостійною, завершеною кваліфікаційною науковою працею, що в цілому відповідає сучасному рівню соціологічної науки та містить обґрунтовані результати проведених наукових розробок, що мають важливе значення для подальшого розвитку соціологічної науки в Україні. Автор продемонстрував уміння науково мислити, системно аналізувати теоретичний матеріал і емпіричні дані, здійснювати їх аналітичне узагальнення.

Отже, дисертація Владислава Анатолійовича Балійчука на тему: «Феномен солідаризму: проактивні стратегії та практики в контексті українського суспільства», яка подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 05 – Соціологія за спеціальністю 054 – Соціологія повною мірою відповідає вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. №44, а її автор заслуговує на присудження ступеня доктора філософії в галузі знань 05 – Соціологія за спеціальністю 054 – Соціологія.

Рецензент:

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри політології, соціології та
публічного управління Дніпровського
національного університету
імені Олеся Гончара

Сергій ЛЕГЕЗА

*Генерал секретар
вченої ради ДНУ*

(Хоружен Т.В.)